

// Український історик. — 1991. — № 3 — 4 (110 — 111); 1992. — № 1 — 4 (112 — 115). — С. 147 — 168; За р у б а В. Погром // Літ. Україна. — 1991. — 11 лип.

³⁶ Г і р и ч І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко). Автореф. канд. дис. — К., 1995.

³⁷ П е д и ч В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 — 1914 рр.). Автореф. канд. дис. — К., 1996.

³⁸ Академік М. С. Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914 — 1934 рр.). Уклад Б. Грановський. — К., 1991. — Вип. 1.

В. І. Пристайко (Київ),
Ю. І. Шаповал (Київ)

Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС

Ті недоступні раніше документи, що їх нам вдалося опрацювати, без перебільшень можна назвати унікальними, а часом просто сенсаційними. Вони мають велике значення для відтворення багатьох сторінок біографії М. С. Грушевського та історії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), починаючи з 1924 р., тобто з моменту повернення академіка в Україну після п'яти років вимушеної еміграції.

Останнє десятиліття життя і діяльності М. С. Грушевського (1924 — 1934 рр.) завжди привертало увагу дослідників. Серед найновіших здобутків у ґрунтовному висвітленні подій цього періоду слід згадати, зокрема, монографію Р. Я. Пирого «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934)» та колективну працю П. С. Соханя, В. І. Ульяновського і С. М. Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність», що видруковані під егідою Інституту української археографії Національної Академії наук України¹.

Однак згадані й інші вчені в силу відомих причин не могли працювати з тими архівними документами і матеріалами, про які йдеться. З точки зору дослідників, що займаються, сказати б, «репресивною» проблематикою, ці документи і матеріали не є чимось незвичайним. Ідеться про повідомлення, спецдоповіді, агентурні записки, меморандуми, перлюстровані або вилучені листи тощо. Проте два фактори надають всьому цьому унікальності. По-перше, ці архіви ніколи ніким не аналізувалися, крім працівників ДПУ-НКВС. По-друге, вони безпосередньо стосуються М. С. Грушевського, інших видатних учених, внутрішнього життя ВУАН, пояснюють причини багатьох важливих подій.

Найголовніше відкриття, що чекало після початку роботи із згаданими документами і матеріалами, надавало всьому періоду життя М. С. Грушевського в більшовицькій Україні трагічного забарвлення. Фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-формуляр, він був узятий на облік ДПУ разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина яких також повернулася в Україну. З того часу протягом десяти років (до своєї загадкової смерті в листопаді 1934 р. у Кисловодську) Михайло Сергійович перебував під постійним наглядом ДПУ-НКВС, а серед його оточення було чимало таємних інформаторів, які докладно і систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, особисті стосунки М. С. Грушевського з іншими діячами, зв'язки, задуми. Ретельно перлюструвалося його листування, листи до нього (в тому числі й ті, яких він ніколи не одержував, оскільки працівники ДПУ з огляду на певні причини не рекомендували передавати йому ці листи). Збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ДПУ-НКВС

(через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень ученого й інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Невдовзі після приїзду до Києва, де, як відомо, М. С. Грушевський зосередив у своїх руках керівництво усіма науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії, він писав В. Кузіву: «З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою, в ніякі політичні справи не мішаюся, в газетах не пишу, працюю виключно науково»². Зрозуміло, він не міг знати, коли писав ці рядки, що його «будучність» в УСРР вже вирішена. Проаналізувавши перші кроки М. С. Грушевського в Києві, зокрема його виступ 11 березня 1924 р. на святкуванні Шевченкових роковин у ВУАН, уповноважений І-ї групи контррозвідального відділення Київського губерньського відділу ДПУ Г. С. Еймонтов підготував таку постанову до справи-формуляр № 1023: «... Розглянувши матеріали, що компрометують громадянина Грушевського Михайла Сергійовича як колишнього контрреволюційного діяча і знаходячи, що матеріалів цих цілком достатньо для підозри вищевказаного громадянина у контрреволюції, ухвалив: взяти громадянина Грушевського М. С. на облік неблагодійних»³.

По суті з цього моменту почалося широкомасштабне і постійне збирання «компромату» на М. С. Грушевського. Підсумком, зокрема, стали його арешт 23 березня 1931 р. і спроба зробити вченого лідером підпільної організації «Український національний центр (УНЦ)».

Звичайно, коли знайомилися з вищезгаданим «компроматом», часом слід бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, які готові були до використання будь-яких засобів з метою дискредитації видатного вченого. Навряд чи треба пояснювати, що тодішня пануюча система надавала такі засоби у великій кількості, починаючи від доносів про те, що академік збирає навколо себе «класово ворожі елементи» і закінчуючи твердженнями про те, що він керує «контрреволюційною організацією». Ось чому в процесі роботи ми прагнули перевіряти ті чи інші положення з документів ДПУ-НКВС, перечитували інші необхідні джерела, тогочасну пресу, спогади сучасників.

Із самого початку чекісти виділяли питання про те, з якою метою повернувся М. С. Грушевський. Версію про те, що він приїхав тільки заради наукової праці, було відкинуто рішуче і відразу. Дбайливо збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного і політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвитку української науки і культури. З повідомлень однозначно випливало, що академік вів подвійну гру, прагнучи скористатись умовами «українізації» у своїх «націоналістичних» розрахунках. Ось якою, наприклад, була характеристика М. С. Грушевського в повідомленні від 6 березня 1925 р.: «Грушевський М. С. — академік з європейським ім'ям. Інтриган великої руки. Голова Центральної Ради. Великий організатор. Любить розмах у всьому і гроші. Вкрай самолюбивий. Мовчить, добирає людей... Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається»⁴.

А ось уривок з повідомлення від 1 листопада 1926 р. (тобто після відзначення 60-річного ювілею М. С. Грушевського, про яке ми ще згадаємо): «Я зустрівся з Грушевським вдома, де у мене відбулась така розмова. Я запитав Грушевського про майбутнє України. Україна, — сказав Грушевський, — для мене найдорожча за все і можливо тому я, як стара людина, можу дивитись на життя України з історичної точки зору. В цьому моя розбіжність з комуністами і В. Винниченком. Я вважаю, що для України Союз РСР... реально потрібний, оскільки нам можливо вести боротьбу з Росією тільки тоді, коли всі українські сили будуть об'єднані... Ні, ми лояльні, до скреготу зубів лояльні ДПУ, лояльні СРСР»⁵.

Особливо ретельно аналізувалися контакти М. С. Грушевського з тими, кого В. К. Винниченко у своєму щоденнику називав «грушенятами»⁶, тобто із своїми колегами по УПСР, у тому числі з тими, які трохи раніше за нього повернулися в УСРР, а саме з І. М. Лизанівським, В. О. Голубовичем,

М. Ф. Чечелем, П. О. Христюком та іншими. У колі близьких знайомих він дозволив собі висловити деякі політичні оцінки, які миттєво стали відомі ДПУ. В травні 1924 р. більшовицький режим вичавив з «грушенят» та інших представників старої української інтелігенції так звану «Декларацію 66-ти», яку широко роздрукували в газетах. Це був заклик до співпраці з радянською владою, до використання наявних можливостей для національно-культурного будівництва.

Є підстави вважати, що ті, хто підписував цей документ, розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони приймали їх в умовах тодішньої партійно-державної лінії на «українізацію», яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі корисні результати в сфері освіти, науки, культури тощо. Інша річ, що сталінське керівництво у Москві пильно стежило за процесом відродження України і, побоюючись зміцнення тенденцій до її самостійності, дозувало «українізацію», готуючись до її ліквідації (це сталося на початку 30-х років).

А чи вважав компромісом своє повернення в Україну М. С. Грушевський? Без сумніву, вважав. За його словами, це було бажання «відкласти на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготування культурних чи національних вимог українського народу і zarazом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁷.

Розуміючи, що компроміс, особливо політичний, завжди є справою небезпечною, М. С. Грушевський ще напередодні свого повернення добився двох, як він вважав, серйозних «охоронних грамот» для себе. Перша — це лист від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 29 грудня 1923 р. за підписом Г. І. Петровського та О. І. Буценка. Згідно з цим листом йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і обіцялося, що «з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється»⁸.

Другою «грамотою» був лист за підписом Голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря та Голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, в якому підтверджувалося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає»⁹.

І, нарешті, третьою своєрідною «охоронною грамотою» була для М. С. Грушевського дана йому ще 1923 р. у Відні і підтверджена згодом після приїзду в Київ обіцянка офіційних представників більшовицької влади підтримати його кандидатуру на посаду Президента ВУАН. 14 квітня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про ВУАН, ухвалило: «Вважати можливим підтримати кандидатуру Грушевського в президенти академії»¹⁰.

Натхнений цим, М. С. Грушевський розгорнув бурхливу діяльність. Аналіз недоступних раніше документів ДПУ-НКВС дав можливість побачити у цій діяльності не тільки певні етапи, а й певні аспекти, характеристики.

Період з 1924 по 1929 рр. — це час найбільш інтенсивної праці М. С. Грушевського, грандіозних планів (достатньо лише згадати його ідею створення Українського інституту історії та Інституту примітивної культури). В одному з аналітичних документів ДПУ читаємо: «В цей період Грушевський, чекаючи багато чого від влади для здійснення своїх проєктів, тримається незалежно, здійснює свою лінію, не приховує або не прагне особливо приховувати свою опозиційність»¹¹.

Це справді так. І тут достатньо тільки згадати 1926 рік, коли 3 жовтня урочисто було відзначено 60-річчя М. С. Грушевського. Збереглося велике за обсягом листування, що засвідчує надзвичайну увагу ДПУ до цієї події, прагнення зробити все, щоб урочисте зібрання не перетворилось у національно-політичну подію. Та протидіяти цьому було неможливо.

11 вересня 1926 р. ДПУ УСРР розіслало до всіх своїх окружних відділів обіжник «Про ювілей академіка Грушевського», в якому, зокрема, читаємо: «Ювілей буде використано з метою підвищення авторитету Грушевського як найбільшого національного діяча. Про майбутні ювілейні урочистості близькі до Грушевського кола оповістили вже широкі українські прошарки у провінції.

У зв'язку з цією обставиною ДПУ УСРР пропонує:

1. Прослідкувати за настроями й розмовами у зв'язку з ювілеєм, що наближається.

2. Виявити, чи здійснюється до нього якась підготовка, і якщо здійснюється, то в яких формах.

3. Виявити, чи є тенденція до організації будь-яких ювілейних комітетів, ініціативних груп тощо.

4. Слідкувати за тим, які привітання, адреси, листи й телеграми будуть надсилатись у зв'язку з ювілеєм.

5. Звернути увагу, чи будуть надсилатись до Києва на урочистості будь-які делегації або представники. Якщо будуть, то бажано мати серед них перевірених інформаторів»¹².

Під час свого ювілею М. С. Грушевський «переграв» не тільки владу, а й своїх антагоністів з ВУАН на чолі з академіками С. О. Єфремовим і А. Ю. Кримським, які активно протидіяли організації ювілею в такому масштабі (хоча ці останні керувалися іншими мотивами, ніж партійно-державні структури). Як вибух великої сили української державної свідомості характеризував ювілейне свято один з його учасників, літературознавець Г. О. Костюк. Описуючи овацію, яку влаштували Грушевському, він зауважує: «В той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя — академіка Михайла Грушевського»¹³.

Не випадково саме після ювілею М. С. Грушевського піддали публічній критиці. Однак у березні 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У знову підтримало його кандидатуру на посаду Президента ВУАН, все ще вважаючи його менш небезпечним, ніж представників угруповання Єфремова-Кримського.

Вже в той період підтвердилось: хоча Грушевський і робив вигляд на початку свого приїзду в Київ, ніби в нього немає секретів від влади, за певних обставин такі секрети виявились. А «головний секрет» — від решти противників — переконання, що його врешті-решт оберуть Президентом ВУАН — слугував йому своєрідним виправданням за певні компромісні вчинки. Одним з них був виступ у середині квітня 1926 р. у більшовицькій пресі проти Празького наукового з'їзду. Тепер можемо сказати, що цей виступ був інспірований ДПУ і партійними органами. І Грушевський дав на нього згоду¹⁴.

Згаданий «головний секрет» надавав йому сили й у виснажливій боротьбі проти С. О. Єфремова, А. Ю. Кримського та їхніх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось засуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки нам тепер відомо, що ні М. С. Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицький режим. Відомо й те, якої шкоди завдала ця ворожнеча розвитку ВУАН, а також те, чим усе закінчилося. В лютому 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії по вивченню роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва Академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалося ДПУ, яке уважно аналізувало тенденції внутріакадемічного життя. Нині можемо говорити про те, чого ніколи не знав М. С. Грушевський, вірячи, що його оберуть Президентом ВУАН. Виявляється, його «головний секрет» із самого початку мав дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 р. до начальника контррозвідувального відділу ДПУ УСРР В. Т. Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ДПУ. Автори цього документа

міркували над тим, як використовувати М. С. Грушевського: «Для використання його є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити Академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ДПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть робити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва Академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагоду і ворожнечу»¹⁵.

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: «Т. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема, Грушевського з Єфремовим. Решта — «філософія». В. Іванов. 19.III.»¹⁶.

26 березня 1924 р. до Київського губернського відділу ДПУ надійшла відповідь на цитований вище лист з ДПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: «На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою проф(есора) Єфремова та всередині її»¹⁷.

Ця стратегія ДПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 р., фабрикації справи «Спілки визволення України (СВУ)», за якою був заарештований С. О. Єфремов. У листопаді 1929 р. він говорив своєму співкамернику: «Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись»¹⁸.

Цікаво, що наприкінці 1927 — на початку 1928 рр. М. С. Грушевський прагнув зробити кроки до примирення з групою Єфремова-Кримського. Але почав робити це у притаманній йому манері. Він пішов у Київський окружком КП(б)У до Л. М. Левицького за порадою, чи варто йому примиритися з Кримським і Єфремовим. Левицький відповідно до визначеної лінії відповів, що не варто. Грушевський подякував за пораду і зробив прямо протилежне — почав шукати шляхів до примирення. Це викликало занепокоєння партійних органів і ДПУ.

13 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало М. О. Скрипника про ВУАН і до Києва було відправлено вказівку не поспішати з врегулюванням конфліктної ситуації між ворогуючими академічними угрупованнями¹⁹.

Почало хвилюватись і ДПУ УСРР. Начальник його Секретного відділу В. М. Горожанін 30 січня 1928 р. надіслав до Київського окружного відділу листа такого змісту: «Надсилаємо витяг зі звіту про ставлення Лизанівського до боротьби в Академії між Грушевським і Єфремовим.

Як видно з нього, харківські кола українського громадянства зрозуміли, що продовження боротьби в Академії між двома українськими течіями, які репрезентують Грушевський та Єфремов, є для нас корисним і тому стали на точку зору необхідності припинення боротьби. В такому ж дусі писав Лизанівський Черкаському (копію документа ви нам надсилали). З цього ми робимо висновок, що Грушевський, обмірковуючи пораду т. Левицького не миритися, вирішив якраз навпаки і помирився з Кримським.

Вплинуло на нього, звичайно, й те, що писав йому Перетць — перспектива бути обраним до Всесоюзної Академії наук.

Звертаємо вашу увагу на те, що Грушевський має намір виїхати за кордон. Крім того, що він пише з приводу цього своїй дружині, ми маємо відомості про те, що в розмові з проф. Янатою тижнів 3 — 4 тому Грушевський висловлював думку залишити все й виїхати за кордон»²⁰.

Зрозуміло, відповідні заходи — і до розпалювання конфлікту, і до не-

виїзду М. С. Грушевського за кордон — були вжиті (саме тому він не потрапив до Норвегії на VI міжнародний конгрес істориків влітку 1928 р., хоча й був включений до складу радянської делегації на чолі з М. М. Покровським). До речі, вперше М. С. Грушевському відмовили у виїзді у наукове відрядження за кордон у 1924 р., а в останнє твердження про те, що він збирається втекти за кордон, в Фінляндію, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда, знаходимо у документах НКВС СРСР, датованих травнем — червнем 1934 р.²¹

Підозри і доноси переслідували його всі десять років після повернення з еміграції. Перший донос про те, що він створив в Історичній секції ВУАН «ворожу політичну організацію», об'єднавши навколо себе «активних «хлопців» від української контрреволюції» з'явився вже в січні 1927 р.²² У 1929 р. — рік коли його обирають академіком Всесоюзної Академії наук — з'явилися нові доноси про його керівництво якоюсь підпільною організацією, а наприкінці наступного, 1930 р., в одному з аналітичних документів ДПУ, складеному на підставі зведень інформаторів, можна було прочитати: «Фактично він скептично ставиться до всіх починань партії та влади, висловлюючи сумнів у правдивості процесу Промпартії. Також скептично ставиться до марксистської методології, залишаючись переконаним еkleктиком, а в політичних своїх поглядах — націоналістом-народником ... Зрозуміло, не можна не оцінити значення Грушевського і в цей момент як організаційного (особливо потенційно організаційного) центру.

За оперативними даними, Грушевський свого часу розгорнув широку організаційно-наукову роботу з метою, щоб принагідно перетворити її в організаційно-політичну. Всі його зв'язки, добре налаштовані, принагідно могли перетворитись у зв'язки політичні, а близькі наукові співробітники, що його оточують, — у співробітників політично-партійних. Надто сильною є привабливість Грушевського, надто великий його авторитет...

Не дивлячись на те, що проти Грушевського явно стала комуністична частина Академії, старий весь час тримає себе незалежно, твердо, ні на які поступки, якщо не зважати на тактичну його поведінку, не йде...

Таким чином, вся діяльність Грушевського, його поведінка, оточення говорять за те, що Грушевський зброї не склав, що під науковою його діяльністю ховається політична його робота.

Остання нині є предметом нашої розробки»²³.

Чим закінчилася «розробка» — відомо: збиранням свідчень заарештованих по справі «СВУ» проти М. С. Грушевського, арештами людей з його оточення у ВУАН і його вчорашніх соратників по УПСР, яких також примусили свідчити проти нього.

Арешти тих, кого згодом оголосять учасниками «УНЦ» почалися ще восени 1930 р., а не навесні 1931 р., як вважає дехто з дослідників. У лютому 1931 р. з'явився перший узагальнюючий документ, про який, до речі, ще ніколи не згадувалося. Йдеться про довідку начальника Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І. М. Леплевського та начальника Секретного відділу Г. С. Люшкова, в якій констатувалася «наявність найбільшої контрреволюційної української організації» на чолі з М. С. Грушевським²⁴.

23 березня 1931 р. його заарештовують у Москві, 28 березня, вже в Харкові, він зізнається у приналежності до «контрреволюційної організації», 31 березня продовжує зізнання. 3 квітня його допитував голова ДПУ УСРР В. А. Балицький.

У той час М. С. Грушевський покірно повторює все те, що з ним реально відпрацював уповноважений Секретного відділу ДПУ УСРР Южний. Все це вписується у грандіозну схему діяльності «УНЦ», який нібито мав розгалужені зв'язки, в тому числі закордонні.

М. С. Грушевський розумів, що все йде до чергового показового процесу, не менш масштабного, ніж процес «СВУ». І тут він наважився на крок, що зруйнував усі задуми чекістів: у розмові з начальником Секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Я. С. Аграновим 15 квітня 1931 р. він спростував версію про наявність «УНЦ». Зберігся короткий, але виразний

документ — рукописна службова записка Ю. Г. Євдокимова до В. А. Балицького: «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4.IV.31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV.31.

До відома та належних висновків. Євдокимов»²⁵.

І висновки було зроблено: 50 осіб обвинувачених в участі в «УНЦ», було засуджено в закритому порядку, а М. С. Грушевський до кінця життя був під пильною увагою ДПУ-НКВС. Під таким же наглядом — усі близькі до нього люди, яких разом з академіком у 1933 — 1934 рр. почали вписувати до нової справи під назвою «Ієзуїти». Та М. С. Грушевський знову завадив «драматургам» з НКВС. Цього разу вже своєю смертю 25 листопада 1934 р.

¹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934). — К., 1993; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993.

² Цит. за: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 62 — 63.

³ Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 1. — Арк. 1.

⁴ Там же. — Арк. 72.

⁵ Там же. — Т. 2. — Арк. 200.

⁶ Винниченко В. Щоденник. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1983. — Т. 2. — С. 395.

⁷ Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції, 1919 — 1924 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 55.

⁸ Цит. за: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 61.

⁹ Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 4. — Арк. 7.

¹⁰ Цит. за: Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 53.

¹¹ Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 5. — Арк. 558.

¹² Там же. — Т. 4. — Арк. 63.

¹³ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. — С. 193.

¹⁴ Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 1. — Арк. 191.

¹⁵ Там же. — Т. 4. — Арк. 8 — 9.

¹⁶ Там же. — Арк. 8.

¹⁷ Там же. — Арк. 10.

¹⁸ Там же. — Т. 5. — Арк. 314.

¹⁹ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 77.

²⁰ Архів СБУ. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 3. — Арк. 57.

²¹ Там же. — Т. 6. — Арк. 96, 113, 114; та ін.

²² Там же. — Т. 2. — Арк. 312.

²³ Там же. — Т. 5. — Арк. 560, 563 — 564.

²⁴ Архів СБУ. — Колекція друкованих видань, № 170. — Арк. 1 — 3.

²⁵ Там же. — Справа-формуляр на М. С. Грушевського. — Т. 8. — Арк. 1.

В. І. Макаров (Елєць, Росія)

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова

М. С. Грушевського та О. О. Шахматова зближує багато що. Обидва вчені — видатні історики слов'янства. Особливий інтерес вони виявляли до минулого східних слов'ян. Для них характерна широта інтересів не тільки в галузі історії, а й філології, археографії, фольклористики, етнографії.

Щоправда, М. С. Грушевський ішов від славістики до історії, а О. О. Шахматов — від історії до лінгвістики й славістики, але у своїй творчості вони зуміли органічно поєднати ці науки.

Пропоноване листування двох видатних учених охоплює важливий період в їх житті й творчості, що відображає складність політичного, наукового і культурного життя Росії кінця XIX — початку XX ст. З 1898 р. М. С. Грушевський плідно працював над узагальнюючим курсом історії України («Історія України-Руси»), О. О. Шахматов з 1894 р. з головою по-